

Citation:

Jakubowicz, M. (2025). Przymiotnikowe nazwy niskiej temperatury w językach słowiańskich. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 60, Article 3545. <https://doi.org/10.11649/sfps.3545>

DOI: 10.11649/sfps.3545

Mariola Jakubowicz
(Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa)

Przymiotnikowe nazwy niskiej temperatury w językach słowiańskich

Przedmiotem artykułu jest przedstawienie przymiotników z pola semantycznego niskiej temperatury w językach słowiańskich. Wzięto pod uwagę wyrazy będące kontynuantami form psł. (**choldьnъ*, **studenъ*, **zimьnъ*) oraz te, które ze względu na zróżnicowanie budowy można uznać za późniejsze derywaty odrzeczownikowe (od podstaw **morzъ* i **ledъ*). Celem artykułu jest analiza sposobu wykorzystania materiału pochodzenia prasłowiańskiego w poszczególnych językach oraz ustalenie wzajemnego stosunku leksemów oznaczających różne stopnie zimna. Ustalenie to opiera się na definicjach słownikowych zawartych w słownikach jednojęzycznych. W wypadku różnic między słownikami wykorzystana została kompetencja językowa naturalnych użytkowników danych języków¹.

W pierwszej części artykułu zostały zestawione współcześnie występujące nazwy z tego pola opatrzone definicjami zaczerpniętymi ze słowników poszczególnych języków. Specjalną uwagę zwrócono na objaśnienia, które

¹ Za konsultacje bardzo dziękuję Koleżankom i Kolegom z Komisji Etymologicznej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów.

opisują definiowany leksem przez odniesienie go do innego leksemu z tego samego pola. W przytoczonym materiale odniesienia te zostały zaznaczone pogrubioną czcionką. Materiał został przedstawiony w kolejności od najwyższej do najniższej temperatury. Dla pełniejszego obrazu zacytowano również te objaśnienia, które w danym języku nie odnoszą się do temperatury, ale do podstawy derywacyjnej. W drugiej części artykułu podjęto próbę zestawienia wyrazów będących przedmiotem badania z ich odpowiednikami w innych grupach języków indoeuropejskich.

I. Przymiotniki nazywające niską temperaturę w językach słowiańskich

**choldъno*

Pol. *chłodny* ‘odznaczający się temperaturą niższą od normalnej, ale nie bardzo niską’ (WSJP, b.d.), ‘mający dość niską temperaturę; **nieco zimny**’ (SJPSz, 1978–1981), ‘**umiarkowanie zimny, dość zimny**’ (SJPD, 1958–1969).

Głuz. *chlódny* ‘kühl, frisch’ (HNS, 1954).

Dłuż. *chlódny* ‘kühl, frisch’ (DNW, 1990).

Czes. *chladný* ‘mající nízkou teplotu, **studený**’, ‘vzbuzující prostřednictvím nízké teploty pocit chladu, zimy’ (ASSČ, 2012–); ‘mající nízkou teplotu, způsobující pocit chladu, **mírně studený**’ (SSJČ, 1989); ‘**studený**’ (PSJČ, 1935–1957).

Słc. *chladný -ná -né* ‘vzbudzujući nízkou teplotou pocit chladu, zimy’; syn. ***studený*** (SSSJ, 2006–); ‘vyznačující sa nízkou teplotou, **studený**’ (HSSJ, 1991–2008).

Słń. *hláden hládna* -o ‘ki ima zmerno nizko temperaturo’ (SSKJ, 1970–1991).

Chorw. *hládan* ‘koji ima nisku temperaturu, pobuđuje osjet studeni, hlad-noće’ (HJP, b.d.).

Serb. *хладан* ‘који има ниску температуру, који изазива осечај свежине, **студен**’ (RMS, 1967–1976).

Błg. *хладен -дна -дно* ‘който има не много ниска температура, който не е много студен’ (RBE, b.d.).

Mac. *ладен -дна* ‘што има ниска температура, но не е премногу студен’ (DRMJ, b.d.; TRMJ, b.d.).

Ros. *холодный -ая -ое* ‘имеющий низкую температуру; не нагретый; не дающий или не содержащий тепла’ (TSRJа, 2008).

Ukr. *холódний -а -е* ‘який має **низьку** або **відносно низьку** температуру (про повітря, вітер і т. ін.)’ (SUM, 1970–1980).

Brus. *халодны -ая -ае* ‘з **нізкай** або **адносна нізкай** тэмпературай’ (TSBLM, 2005).

W językach polskim, czeskim, obu łużyckich², słoweńskim, bułgarskim i macedońskim kontynuanty psł. **choldьnъ* odnoszą się do temperatury umiarkowanie niskiej. Ich stosunek do określeń znajdujących się niżej na skali termometru został oznaczony przysłówkami: pol. *niesco*, *umiarkowanie*; czes. *mírně*, *slň. zmerno*; ukr. *відносно*; brus. *адносна*; pol. *nie bardzo*; błg. *не много*; mas. *не премного*. Zasięg geograficzny tych znaczeń każe przyjąć, że w okresie prasłowiańskim, przynajmniej w continuum południowo-zachodnim, rekonstruowany wyraz istotnie oznaczał temperaturę niższą od normalnej, ale nie bardzo niską. W słownikach języka słowackiego kontynuant psł. **choldьnъ* jest określony jako synonimiczny wobec kontynuantu psł. **studenъ*. Prawdopodobnie zatarcie wyraźnej różnicy między oboma przymiotnikami ma charakter wtórny. Nieliczne dawne poświadczenia zanotowane w historycznym słowniku języka słowackiego (HSSJ, 1991–2008, z XVIII wieku i jedno z XVII wieku) nie pozwalają na stwierdzenie, czy w tym czasie istniała różnica między *chladný* i *studený*. W wypadku grupy wschodniosłowiańskiej mamy do czynienia z innowacyjnym znaczeniem kontynuantów psł. **choldьnъ*. W słowniku języka rosyjskiego przymiotnik *холódный* nie jest odniesiony do jakiegokolwiek innego przymiotnika z omawianego pola, a w jego definicji poza elementem niskiej temperatury występują antonimy, to jest przymiotniki z pola leksykalnego ciepła: ‘не нагретый; не дающий или не содержащий тепла’. Dzieje się tak, ponieważ w języku rosyjskim kontynuant psł. **choldьnъ* zajmuje główne miejsce w polu niskich temperatur. Podobnie jest z jego odpowiednikami w białoruskim i ukraińskim (to one są użyte w objaśnieniach innych wyrazów z pola leksykalnego ZIMNO). Przymiotniki ukraiński i białoruski mogą oznaczać także nieco wyższą temperaturę, jednak w tym wypadku jest to zapewne wpływ języka polskiego. W językach serbskim i chorwackim również podstawowym przymiotnikiem z tego zakresu jest kontynuant psł. **choldьnъ* – *hladan*.

² W tym wypadku opieram się na słownikach przekładowych, w których odpowiednikiem górnołużyckiego *chlódny* i dolnołużyckiego *chłodny* jest niemieckie *kühl, frisch*, a nie *kalt* (HNS, 1954; DNW, 1990).

***studenъ**

Czes. *studený* ‘mający niskou teplotu, způsobující pocit chladu, **velmi chladný**’ (SSJČ, 1989), ‘mający niskou teplotu, vzbuzující pocit chladu, nízké teploty’ (PSJČ, 1935–1957).

Słc. *studený* ‘vzbudzujiúci pocit chladu, **velmi chladný**’ (KSSJ, 1989), majúci nízkou teplotu, bez tepla, vzbudzujiúci dojem chladu, **velmi chladný**’ (SSJ, 1959–1968).

Słń. *studën -ëna -o* ‘**mrzel**’ (SSKJ, 1970–1991).

Chorw. *stûden* ekspr. ‘koji je **vrlo hladan; leden**’ (HJP, b.d.).

Serb. *студен -ëна -ëно* ‘који има врло ниску или релативно ниску температуру, **врло хладен**’ (RMS, 1967–1976).

Błg. *студën -a -o* ‘който има ниска температура’ (RBE, b.d.).

Mac. *студен* ‘кој има ниска температура’ (DRMJ, b.d.); ‘што има ниска или многу ниска температура’ (TRMJ, b.d.).

Ros. *студёный -ая -ое* reg. ‘**очень холодный**’ (TSRJ, 2008).

Ukr. *студёний -а -е* ‘**дуже холодний**’ (SUM, 1970–1980).

Brus. *сцюдзёны* ‘які мае нізкую ці адносна нізкую тэмпературу; **халодны** (пра паветра, вецер і пад.)’ (TSBM, 1977–1984).

Można by oczekiwać, że w językach, które zaznaczały względność niskiej temperatury przy kontynuantach psł. **choldъnъ*, centralne miejsce zajmie jakiś inny przymiotnik. Z analizy kontynuantów psł. **studenъ* wynika, że dzieje się tak w bułgarskim i do pewnego stopnia w macedońskim (gdzie trzeba liczyć się z wymieszaniem wpływów bułgarskich i serbskich). W języku czeskim, a także w słowackim przymiotniki *studený* i *chladný*, sądząc z kontekstów, w jakich są używane, wydają się wspólnie zajmować miejsce centralne, chociaż w części słowników języka czeskiego i słowackiego wciąż zaznaczana jest różnica między nimi. W chorwackim kontynuant psł. **studenъ* jest nacechowany stylistycznie jako przestarzały albo ekspresywny. Podobna sytuacja panuje w języku rosyjskim. We współczesnym języku białoruskim brak kontynuantu psł. **studenъ*. Jego śladem jest nazwa pierwszego miesiąca roku: *студзень*. Przymiotnikowym odpowiednikiem o znaczeniu ‘zimny’ jest forma z wtórnie spalatalizowanym *t* *сцюдзёны* (ESBM, 1978–, t. 13, s. 104). Zestawienie znaczeń przymiotników daje pewność, że oba rekonstrukty psł. odnosiły się do temperatury, przy czym **studenъ* oznaczał temperaturą niższą niż **choldъnъ*³.

³ W języku polskim kontynuanty psł. **studenъ* pojawiają się w toponimii. Jest to np. nazwa wsi *Studziany las* w powiecie sejneńskim, na terenie, gdzie należy liczyć się z wpływem języka białoruskiego, czy też derywowana nazwa części wsi *Studzionki* w powiecie nowotarskim.

***zimъnъ**

Pol. *zimny* ‘mający niską temperaturę, wywołujący wrażenie **intensywnego chłodu**; ziębiący’ (SJPSz, 1978–1981); stpol. ‘**chłodny**’, ‘zimowy, taki jak w zimie’ (SSTp, 1952–2014).

Głuż. *zymny* ‘kalt’ (HNS, 1954).

Czes. *zimný* dawne i dial. ‘**studený, chladný**’ (SSJČ, 1989; PSJČ, 1935–1957).

Słc. *zimný* ‘wyskytující sa, existující v zime; používaný v zime, vhodný na zimu’ (SSJ, 1959–1968).

Słc. dawne *zimný* ‘**chladný, studený**’ (HSSJ, 1991–2008, XVII–XVIII).

Słń. dawne *zímen* ‘winterlich’, ‘frostig’, ‘kalt’ (SNS, 1894–1895).

Chorw. *zimnjī* ekspr. ‘koji pripada zimi, koji je tipičan po svojstvima koja vladaju zimi’ (HJP, b.d.).

Serb. *зімні* = *зімній* ‘зимски’, ‘**хладан, студен**’ (RMS, 1967–1976).

Włg. *зімен -мна -мно* ‘за отрязък от време – който се включва във времетраенето на зимата’ (RBE, b.d.).

Mas. *зімен -мна* ‘што прилаѓа на зима, што е својствен по нешто на зима’ (DRMJ, b.d.; TRMJ, b.d.).

Ros. *зімний -яя -ее* ‘прил. зима’ (TSRJ, 2008).

Ukr. *зімний -а -е* розм. ‘який має низьку або відносно низьку температуру; **холодний**’ (SUM, 1970–1980).

Brus. *зімні -яя -яе* ‘прим. зима’ (TSBLM, 2005).

Struktura psł. **zimъnъ* jednoznacznie wskazuje na derywację od nazwy pory roku. W języku polskim kontynuant tego leksemu na skali oznaczeń niskiej temperatury zajął centralne miejsce. Prawdopodobnie doszło do tego już dawno, ponieważ w *Słowniku staropolskim* dla leksemu *zimny* zdecydowanie przeważają poświadczenia odnoszące się do temperatury. Znaczenie temperatury występuje jeszcze w kilku językach, mianowicie w czeskim (jako przestarzałe i gwarowe), dawnym słowackim (w XVII i XVIII wieku), górno- i dolnołużyckim, słoweńskim oraz ukraińskim. Ukr. *зімний*, podobnie jak pol. *zimny*, nie ma dziś znaczenia ‘odnoszący się do zimy’. Tę funkcję pełnią derywaty z innym sufiksem: pol. *zimowy*, ukr. *зимовий*. W pozostałych językach znaczenie ‘odnoszący się do zimy’ występuje albo jako jedyne, albo, jak pokazano wyżej, wraz ze znaczeniami odnoszącymi się do temperatury.

***morz-**

Pol. *mrozowy* ‘odnoszący się do mrozu’ (SJPSz, 1978–1981).

Pol. *mroźny* ‘przenikający, przejmujący mrozem, **bardzo zimny, lodowaty**’ (SJPSz, 1978–1981).

Głuź. *mrózojty* ‘frostig (kalt)’ (HNS, 1954).

Czes. *mrazný* książk. ‘mrazivý’ (SSJČ, 1989; PSJČ, 1935–1957).

Czes. *mrazivý* ‘**velmi chladný, studený; ledový**’ (SSJČ, 1989), ‘**chladný, studený**, studící’ (PSJČ, 1935–1957).

Słc. *mrazivý* -vá -vé ‘majúci **velmi nízku** teplotu, obyč. pod 0’ (SSSJ, 2006–).

Chorw. *mràzan* ‘obuzet mrazom’, ‘**vrlo hladan** (o vremenu)’ (HJP, b.d.).

Serb. *mràzan* -зна -зно ‘**веома хладан, леден**’, ‘покривен инјем’ (RMS, 1967–1976).

Serb. *mrazòvit* ‘**мразан, леден**’ (RMS, 1967–1976).

Błg. *mràzen* -зна -зно poet. ‘който е **много студен**; леден, мразовит’ (RBE, b.d.).

Błg. *mrazòvit* -а -о ‘който носи много силен студ, мраз’, ‘който е **много, крайно студен**’ (RBE, b.d.).

Mac. *mrazen* -зна ‘**многоу студен, леден**, замрзнат’ (DRMJ, b.d.; TRMJ, b.d.).

Mac. *mrazovit* ‘**мразен, леден**’ (DRMJ, b.d.; TRMJ, b.d.).

Ros. *морóзный* -ая -ое ‘бывающий во время мороза, морозов; **очень холодный**’ (TSRJa, 2008).

Ukr. *морóзний* -а -е ‘**дуже холодний**; з морозом, з морозами’ (SUM, 1970–1980).

Brus. *marózny* -ая -ае ‘з марозам, **вельмі халодны**’ (TSBM, 1977–1984).

**mbrz-*

Słń. *mřzel* ‘ki ima razmeroma nizko temperaturo’ (SSKJ, 1970–1991).

Chorw. *mřzao* ekspr. reg. i książk. ‘**hladan**’ (HJP, b.d.).

Serb. *mřzao mřzla* ‘**vrlo hladan, leden**’ (RMS, 1967–1976).

W tej grupie dominują przymiotniki derywowane od psł. *morzъ*, które poza podstawowym znaczeniem ‘charakteryzujący się mrozem’ mają też ogólniejsze znaczenie ‘bardzo zimny’. Taką definicję podają słowniki języków: polskiego, czeskiego, słowackiego, serbskiego i chorwackiego, bułgarskiego, rosyjskiego i ukraińskiego. Tak podstawowa semantyka tych przymiotników, jak i różnorodność sufiksów, wskazuje na prawdopodobieństwo niezależnego powstania derywatów w różnych językach. Najbardziej uzasadniona jest rekonstrukcja psł. **morzъnъ*, kontynuanty którego są zanotowane w prawie wszystkich językach słowiańskich (pol., czes., dawne słc., chorw., serb., błg., mac., ros., ukr., brus.). Inne derywaty cechują się zróżnicowaną budową: z sufiksem *-ovъ (tylko pol.), zwykle rozszerzonym nawarstwionym -itъ (głuź., chorw., serb., błg., mac.), rzadziej z sufiksem *-ivъ: **morzivъ* (czes., słc.).

Należy zwrócić uwagę na przymiotniki południowosłowiańskie powstałe na bazie imiesłowu od psł. **mьrznŭti* ‘marznąć, zamarzać’, reprezentującego zredukowany wokalizm w stosunku do podstawowego pie. **merg-*.

***led-**

Pol. *lodowy* ‘utworzony z lodu’, ‘związany z lodem’, dawne ‘**bardzo zimny, lodowaty**’ (SJPSz, 1978–1981).

Pol. *lodowaty* ‘**zimny** jak lód, **bardzo zimny**; zmarznięty’ (SJPSz, 1978–1981).

Głuz. *lodowy* ‘Eis-; eisig’; *lodojty* ‘eisartig; eiskalt’ (HNS, 1954).

Czes. *lední* ‘příd. k *led*’ (SSJČ, 1989; PSJČ, 1935–1957).

Czes. *ledný* ‘**ledově studený**, ledový’ (SSJČ, 1989; PSJČ, 1935–1957).

Czes. *ledový* ‘příd. k *led*’, ‘připomínající led, **velmi studený, mrazivý**’ (SSJČ, 1989), ‘utvořený z ledu, pokrytý ledem’; ‘**studený** jako led, **mrazivý**’ (PSJČ, 1935–1957).

Czes. *ledovatý* ‘pokrytý ledem, utvořený z ledu, ledovitý’, ‘připomínající led zvl. chladností, **mrazivě studený**’ (SSJČ, 1989), ‘ledem pokrytý, z ledu utvořený’, ‘**mrazivě studený**’ (PSJČ, 1935–1957).

Czes. *ledovitý* ‘pokrytý ledem, ledovatý’, ‘připomínající led zvl. chladností, **mrazivě studený**; ledový’ (SSJČ, 1989), ‘ledem pokrytý’, ‘**studený** jako led’ (PSJČ, 1935–1957).

Słc. *ľadový -vá -vé* ‘súvisiaci s ľadom; tvorený al. pokrytý ľadom’, ‘majúci veľmi nízku teplotu, **velmi, mimoriadne studený, mrazivý**’ (SSSJ, 2006–).

Słń. *leden* ‘ki je iz ledu’, ‘ki ima zelo nizko temperaturo’ (SSKJ, 1970–1991).

Chorw. *leden* ‘koji je od leda’, ‘koji je **vrlo hladan; studen**’ (HJP, b.d.).

Serb. *leden -a -o* ‘koji je od leda’, ‘хладан као лед, **врло хладан; студен**’ (RMS, 1967–1976).

Błg. *leden -a -o* ‘който е от лед’, ‘който е **много студен; студен** като лед’ (RBE, b.d.).

Błg. *ледовит -a -o* ‘който е покрит с ледове, който има много лед; леден’, ‘**много студен**’ (RBE, b.d.).

Mas. *leden -ena -dna* ‘што е од лед’, ‘што е **многоу студен**’ (DRMJ, b.d.; TRMJ, b.d.).

Mas. *ледовит* ‘што е од лед’, ‘што има лед’ (DRMJ, b.d.; TRMJ, b.d.).

Ros. *ледовый -ая -ое* ‘прил. лед’ (TSRJ, 2008).

Ukr. *льодовий -а -е* ‘прикм. до лід’, ‘**дуже холодний**’ (SUM, 1970–1980).

Brus. *лядовы -ая -ае* ‘які адбываецца ў ільдах’ (TSBLM, 2005).

Brus. *ледзяны -ая -ае* ‘прым. лёд’ (TSBLM, 2005).

Podobnie jak w wypadku omówionych wyżej przymiotników pochodnych od **morzъ* i **zima*, także derywaty od **ledъ* – poza podstawowym znaczeniem odnoszącym się do zamrożonej wody – mogą występować w znaczeniu związanym z temperaturą. W tym znaczeniu są notowane w słownikach języków: polskiego, czeskiego, słowackiego, słoweńskiego, chorwackiego, serbskiego i bułgarskiego oraz ukraińskiego.

Formalnie przymiotniki można podzielić na dwie grupy różniące się sufiksacją. Dla języków południowosłowiańskich charakterystyczne są derywaty z sufiksem **-bnъ* poszerzone nawarstwieniami **-ovъ* albo **-atъ*. Dla języków północnosłowiańskich typowy jest sufix **-ovъ*, który również może przyjmować kolejne nawarstwione przyrostki, np. **-itъ* oraz **-atъ*.

**zъb-*

Czes. rzadkie **zebvý* ‘takový, kt. zebe, **mrazivý**’ (SSJČ, 1989), lud. ‘**značně chladný, mrazivý**’ (PSJČ, 1935–1957).

Brus. *зѣбкі -ая -ае ‘халодны, сцюдзѣны’* (TSBM, 1977–1984; TSBLM, 2005), por. ros. *зѣбкий* w znaczeniu ‘wrażliwy na chłód’ (TSRJa, 2008).

Derywaty przymiotnikowe od psł. czasownika **zъbti* ‘ziębić, chłodzić’ ze względu na ich zróżnicowanie formalne należy uważać za powstałe w okresie samodzielnego rozwoju języków słowiańskich. W znaczeniu określającym temperaturę występują one wyjątkowo, częściej spotykane jest znaczenie ‘wrażliwy na chłód’ oparte na znaczeniu imiesłowu ‘ziębnięć’.

Podsumowanie

Na podstawie zebranego materiału można stwierdzić, że dla języka prasłowiańskiego można zrekonstruować dwa przymiotniki, które oznaczały niską temperaturę. Materiał wskazuje, że przymiotnik **studenъ* oznaczał temperaturę niższą niż **choldъnъ*. Pozostałe oznaczenia temperatury (w tym polskie *zimny*), które funkcjonują dziś w językach słowiańskich, powstały wtórnie w oparciu o przymiotniki relatywne odnoszące się do zjawisk związanych z niską temperaturą, jak ZIMA, MRÓZ i LÓD (nie odnaleziono w tym znaczeniu przymiotników derywowanych od psł. **sněgъ*). Do pola niskiej temperatury można zaliczyć także rdzeń czasownikowy *zъb-*. Nieliczne derywowane od niego przymiotniki mają częściej znaczenie ‘wrażliwy na chłód’ (jak np. serb. *зебљив*, czy wymieniony wyżej przymiotnik rosyjski *зѣбкий*) niż dotyczące samej temperatury.

II. Tło indoeuropejskie

Nie da się jednoznacznie stwierdzić związku podstawowych przymiotników słowiańskich odnoszących się do niskiej temperatury z wyrazami o tym znaczeniu w innych grupach językowych. Jedynym rdzeniem bez wątplenia wywodzącym się z praindoeuropejszczyzny jest rdzeń **zim-*, który ma odpowiedniki w kilku rodzajach ie.: lit. *žiemà*, łac. *hiems*, gr. *χείμα*. We wszystkich tych językach kontynuanty pie. rdzenia **g^heim-* oznaczają porę roku – zimę. Jak można ustalić na gruncie słowiańskim, powstanie przymiotnika oznaczającego niską temperaturę jest wtórne. Derywaty przymiotnikowe pochodzące od innego rzeczownika kojarzonego z ujemną temperaturą, który ma pochodzenie praindoeuropejskie, mianowicie od psł. **sněgъ*, nie wytworzyły znaczeń oznaczających niską temperaturę.

Nie jest możliwa rekonstrukcja przymiotnika oznaczającego niską temperaturę wspólnego dla większej liczby języków indoeuropejskich. Poszczególne nazwy często są ograniczone do jednej grupy językowej, np. germańskie kontynuanty pgerm. **kald-* (co ciekawe, ten sam rdzeń występuje prawdopodobnie w językach romańskich, ale w enancjosemicznym znaczeniu), romańskie kontynuanty łac. *frigidus*, bałtyckie kontynuanty pbałt. **šalt-*. Jeśli chodzi o języki słowiańskie, psł. **chold-* również jest odosobnione, choć zwykle próbuje się je zestawiać z wyrazami germańskimi, o czym dokładniej w dalszej części artykułu.

Przymiotniki wymienione w pierwszej części artykułu, zarówno te, dla których interesujące nas znaczenie wywodzi się z prasłowiańszczyzny, jak i te, które wytworzyły je później, mają zwykle nawiązania w zbliżonym znaczeniu w pojedynczych grupach językowych, co szczegółowo opisano poniżej.

Psł. rodzina wyrazowa, do której należy rdzeń **stud-*, występująca na dwóch stopniach apofonicznych (pełnym **stud-* < pie. **steud-* i wydłużonym zanikowym **styd-* < pie. **stūd-*), nie ma odpowiedników w grupie bałtyckiej. Jedyne dość prawdopodobne odpowiedniki można wskazać w języku greckim. Do tej rodziny należy zarówno rzeczownik *στύξ στύγος* ‘przeszywający chłód’, jak i czasownik *στύγῃω* mający znaczenia przenośne wyraźnie nawiązujące do omawianego tu pola ‘czuć wstręt, brzydzić się’, ‘nienawidzić’⁴. Etymolodzy zajmujący się leksemem greckim

⁴ Analogiczny rozwój semantyczny jest dobrze widoczny w rozwoju rodziny wyrazowej **mьrziiti*.

mają wątpliwości co do jego pochodzenia, a za najbardziej prawdopodobne odpowiedniki uważają wyrazy słowiańskie (np. Chantraine, 1999, s. 1066). Frisk (1960, ss. 812–813), a za nim Beekes (2010, t. 2, ss. 1416–1417) podają również przegląd innych – uważanych za mniej prawdopodobne – objaśnień. Tak więc, choć są podstawy do uznania psł. **stud-* za odziedziczone z języka praindoeuropejskiego, trudno wypowiadać się na temat jego pierwotnego zasięgu⁵.

Psł. *ledō* ma odpowiedniki jedynie w językach bałtyckich: lit. *lėdas*, łot. *lēdus*, strpus. *ladis* w tych samych znaczeniach. Prawdopodobnie jest to innowacja bałtosłowiańska (Smoczyński, 2016, s. 640). Ewentualne nawiązania spoza tej grupy relacjonuje ESSJa (1974–, t. 14, s. 92), uważając je jednak za mało prawdopodobne.

Psł. rzeczownik **morzō* ‘mróz’, który jest podstawą przymiotników wymienionych w pierwszej części artykułu, pozostaje w stosunku apofonicznym do rodziny **mbrzētiē* ‘marznąć, ziębnać’ i kauzatywnego **mbrzitiē* ‘ziębić, mrozić’⁶ (ESSJa, 1974–, t. 20, ss. 12–14, t. 21, ss. 164–165). Odpowiedniki leksemów słowiańskich związane z polem semantycznym zimna są obecne w języku albańskim: *mardhē* ‘mróz’ i deverbativa *mardh, mērdhij* ‘marznąć’ (Orel, 1998, s. 245). Dla będącego ich źródłem rdzenia pie. **merg-* są rekonstruowane znaczenia związane z działaniem wilgoci ‘butwieć, gnić; namakać’ mające podstawy w językach germańskich oraz celtyckich (Pokorny, 1949–1959, s. 740). W grupie bałtyckiej, gdzie kontynuowany jest wariant rdzenia ze spółgłoską bezdźwięczną **merk-*, znaczenia również związane są z wodą, por. lit. *merkti* ‘zanurzać; namaczać’ (Pokorny, 1949–1959, s. 636). Nasuwa się pytanie, czy początki znaczeń z pola semantycznego zimna również sięgają czasów pie., na co może wskazywać zbieżność słowiańsko-albańska, czy też zostały wytworzone paralelnie w obu tych grupach.

Psł. **zēbti* ‘marznąć, ziębnać’ nie ma odpowiedników w zbliżonym znaczeniu w innych językach ie. Zwykle jest uważane za pochodzące od pie. **g'embh-* ‘gryźć’ (np. Boryś, 2005, s. 740). Znaczenie ‘ziębnać’, a właściwie kauzatywne ‘ziębić’, miałoby więc pochodzenie metaforyczne oparte na wcześniejszym ‘rwać, targać, szarpać’ (zanotowanym w staro-cerkiewno-słowiańskim).

⁵ W nowszych opracowaniach jest brane pod uwagę zestawienie psł. **stud-* < **(s)teud-* ‘ziębnać’ z pie. **(s)teud-* ‘uderzać’ z uwagą, że taka zmiana semantyczna wymaga dodatkowego objaśnienia (np. LIV, 1998, s. 547).

⁶ Według ESSJa (1974–, t. 21, ss. 159–166) podstawą wymienionych czasowników, tak **mbrzēti*, jak i **mbrziti*, jest przymiotnik **mbrzō(jb)*.

Najbardziej złożona sytuacja zachodzi w wypadku psł. **chold-*. Wyrazy o zbliżonej budowie występują w grupie germańskiej, gdzie podstawowym rdzeniem jest **kald-*. Wyraz pragermański jest oparty na formie nominalnej pie. **goltó* (Kluge, 1995, s. 420). Problem stwarza przede wszystkim nagłos wyrazu słowiańskiego, a mianowicie *ch-* zamiast spodziewanego **g-*⁷. Należy zauważyć, że forma z nagłosowym *g-* prowadziłaby do homonimii z rzeczownikiem *goldo* 'głód', co uzasadnia tendencje do zmiany fonetycznej. V. Machek dopuszczał zmianę typu ekspresywnego, a więc odmienną od regularnego rozwoju (Machek, 1971/2010, ss. 197–198). Inni zwolennicy pokrewieństwa wyrazu psł. z pgerm. **kald-* (uważanym za part. od pgerm. **kala* 'marznąć, stawać się chłodnym', tak Kluge, 1995, s. 420) podejmują próby objaśnienia *ch* na bazie zróżnicowania rozwoju fonetycznego dwóch szeregów spółgłosek tylnojęzykowych: *g* : *g^u*; mianowicie utrata labializacji w psł. nazwie głodu miałyby za sobą pociągnąć przejście pie. nielabializowanego *g* w *ch* na gruncie prasłowiańskim (zob. ESSJa, 1974–, t. 8, ss. 57–58). Próba ta nie jest poparta przykładami analogicznego rozwoju innych wyrazów o tym samym nagłosie. Mimo niezadowalającego uzasadnienia tej zmiany fonetycznej do związku z germańską rodziną wyrazową skłaniają się również autorzy nowszych słowników etymologicznych (np. Boryś, 2005, s. 63; Derksen, 2008, s. 204; Snoj, 2016, s. 233).

Mimo wyraźnego nawiązywania psł. **chold-* do wyrazów germańskich z pola leksykalnego zimna, nie da się tu zdecydowanie stwierdzić pokrewieństwa, pozostaje ono na etapie hipotez. Należy uznać, że nazwy odnoszące się do niskiej temperatury, które występują w poszczególnych grupach języków indoeuropejskich, mają genezę późniejszą niż nazwy takich zjawisk, również kojarzących się z niską temperaturą, jak zima czy śnieg. Jest zatem oczywiste, że także zróżnicowanie semantyki związane z natężeniem zimna rozwinęło się w osobnych grupach językowych.

⁷ Pewniejszym śladem wskazującym na obecność w językach słowiańskich pie. **gel-* jest psł. **želdb*, które jednak jest zachowane w zaledwie dwóch językach słowiańskich. Więcej na ten temat zob. SEK (1994–2010, t. 5, s. 327), gdzie H. Popowska-Taborska objaśnia wyrazy kaszubskie *žlód*, *žlódz* i *žlódza* oraz Snoj (2016, s. 895).

Skróty

- ASSČ – *Akademický slovník současné češtiny* (Bílková i in., 2012–).
- DNW – *Wörterbuch Deutsch-Niedersorbisch / Němsko-dolnoserbski słownik* (Jannasch [Janaš], 1990).
- DRMJ – *Дигитален речник на македонскиот јазик* (b.d.).
- ESBM – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* (Мартынаў, 1978–).
- ESSJa – *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд* (Трубачев i in., 1974–).
- HJP – *Hrvatski jezični portal* (b.d.).
- HNS – *Hornjoserbsko-němski słownik / Obersorbisch-deutsches Wörterbuch* (Jakubaš, 1954).
- HSSJ – *Historický slovník slovenského jazyka* (T. 1–7) (Majtán i in., 1991–2008).
- KSSJ – *Krátký slovník slovenského jazyka* (Kačala & Pisárčiková, 1989).
- LIV – *Lexikon der indogermanischen Verben: Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen* (Rix, 1998).
- PSJČ – *Příruční slovník jazyka českého* (Hujer i in., 1935–1957).
- RBE – *Речник на българския език* (онлайн) (b.d.).
- RMS – *Речник српскохрватскога књижевног језика* (T. 1–6) (Стевановић i in., 1967–1976).
- SEK – *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny* (T. 1–6) (Boryś & Popowska-Taborska, 1994–2010).
- SJPD – *Słownik języka polskiego* (T. 1–11) (Doroszewski, 1958–1969).
- SJPSz – *Słownik języka polskiego* (T. 1–3) (Szymczak, 1978–1981).
- SNS – *Slovensko-nemški slovar* (T. 1–2) (Pleteršnik, 1894–1895).
- SSJ – *Slovník slovenského jazyka* (Peciar, 1959–1968).
- SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého* (2. vyd., T. 1–8) (Bělič i in., 1989).
- SSKJ – *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (T. 1–5) (Bajec, 1970–1991).
- SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka* (Jarošová & Buzáskyová, 2006–).
- SStp – *Słownik staropolski* (T. 1–11) (Urbańczyk & Twardzik, 1952–2014).
- SUM – *Словник української мови* (T. 1–11) (Білодід, 1970–1980).
- TRMJ – *Толковен речник на македонскиот јазик* (b.d.).
- TSBM – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* (T. 1–5) (Атраховіч, 1977–1984).
- TSBLM – *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* (Куньч, 2005).
- TSRJ – *Толковый словарь русского языка* (4. wyd.) (Ожегов & Шведова, 2008).
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego* (Żmigrodzki, b.d.).

Bibliografia

- Beekes, R. (2010). *Etymological dictionary of Greek*. Brill.
- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie.
- Chantraine, P. (1999). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots*. Klincksieck.
- Derksen, R. (2008). *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*. Brill.
- Frisk, H. (1960). *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Carl Winter.
- Kluge, F. (1995). *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (E. Seebold, Oprac.; 23. wyd. rozszerzone). De Gruyter.
- Machek, V. (2010). *Etymologický slovník jazyka českého* [Fotoreprint według 3. wyd.]. Nakladatelství Lidové noviny. (Oryginalna praca opublikowana 1971).
- Orel, V. (1998). *Albanian etymological dictionary*. Brill.
- Pokorny, J. (1949–1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (T. 1–2). Francke Verlag.
- Smoczyński, W. (2016). *Słownik etymologiczny języka litewskiego* (2. wyd. poprawione i znacznie rozszerzone) [Na prawach rękopisu]. <https://archive.org/details/smozynski-sloownik-etymologiczny-jezyka-litewskiego-wyd.-2-ie-2016>
- Snoj, M. (2016). *Slovenski etimološki slovar* (3. wyd.). Založba ZRC.

Źródła

- Bajec, A. (Red.). (1970–1991). *Slovar slovenskega knjižnega jezika* [SSKJ] (T. 1–5). Založba ZRC.
- Bělič, J., Havránek, B., Helcl, M., & Jedlička, A. (Red.). (1989). *Slovník spisovného jazyka českého* [SSJČ] (2. wyd., T. 1–8). Academia.
- Bílková, J., Christou, A., Kochová, P., Koutová, M., Křivan, J., Kroupová, M., Lišková, M., Nzimba, S., Opavská, Z., Procházková, B., Rejzek, J., & Šemelík, M. (Red.). (2012–). *Akademický slovník současné češtiny* [ASSČ]. <https://www.slovníkcestiny.cz>
- Boryś, W., & Popowska-Taborska, H. (1994–2010). *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny* [SEK] (T. 1–6). Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Doroszewski, W. (Red.). (1958–1969). *Słownik języka polskiego* [SJPD] (T. 1–11). Wiedza Powszechna; Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hrvatski jezični portal [HJP]. (b.d.). <https://hjp.znanje.hr>

- Hujer, O., Smetánka, E., Weingart, M., & Havránek, B. (Red.). (1935–1957). *Příruční slovník jazyka českého* [PSJČ] (T. 1–9). Státní nakladatelství.
- Jakubaš, F. (1954). *Hornjoserbsko-němski słownik / Obersorbisch-deutsches Wörterbuch* [HNS]. Domowina.
- Jannasch, K.-P. [Janaš, P.]. (1990). *Wörterbuch Deutsch-Niedersorbisch / Němsko-dolnoserbski słownik* [DNW]. Domowina.
- Jarošová, A., & Buzássyová, K. (Red.). (2006–). *Slovník súčasného slovenského jazyka* [SSSJ]. Veda.
- Kačala, J., & Pisárčiková, M. (Red.). (1989). *Krátky slovník slovenského jazyka* [KSSJ]. Veda.
- Majtán, M., Blanár, V., Kotulič, I., Majtánová, M., & Peciar, Š. (Red.). (1991–2008). *Historický slovník slovenského jazyka* [HSSJ] (T. 1–7). Veda.
- Peciar, Š. (Red.). (1959–1968). *Slovník slovenského jazyka* [SSJ]. Vydavateľstvo SAV.
- Pleteršnik, M. (1894–1895). *Slovensko-nemški slovar* [SNS] (T. 1–2). Knezoškofijstvo.
- Rix, H. (Red.). (1998). *Lexikon der indogermanischen Verben: Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen* [LIV]. Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Szymczak, M. (Red.). (1978–1981). *Słownik języka polskiego* [SJPSz] (T. 1–3). PWN.
- Urbańczyk, S., & Twardzik, W. (Red.). (1952–2014). *Słownik staropolski* [SSTp] (T. 1–11). Instytut Języka Polskiego PAN.
- Żmigrodzki, P. (Red.). (b.d.). *Wielki słownik języka polskiego* [WSJP]. Instytut Języka Polskiego PAN. <https://wsjp.pl/>
- Атраховіч, К. (Red.). (1977–1984). *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* [TSBM] (T. 1–5). Беларуская Савецкая Энцыклапедыя.
- Білодід, І. (Red.). (1970–1980). *Словник української мови* [SUM] (T. 1–11). Наукова думка.
- Дигитален речник на македонскиот јазик [DRMJ]. (b.d.). <http://drmj.eu>
- Куньч, З. (2005). *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* [TSBLM]. Навчальна книга – Богдан.
- Мартынаў, В. У. (Red.). (1978–). *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* [ESBM]. Навука і тэхніка; Изд. дом „Беларуская навука”.
- Ожегов, С. И., & Шведова, Н. Ю. (2008). *Толковый словарь русского языка* [TSRJ] (4. wyd.). Российская академия наук Институт русского языка им. В. В. Виноградова.
- Речник на българския език (онлайн) [RBE]. (b.d.). <https://ibl.bas.bg/rbe/>
- Стевановић, М., Марковић, С., Матић, С., & Пешикан, М. (Red.). (1967–1976). *Речник српскохрватскога књижевног језика* [RMS] (T. 1–6). Матица српска – Матица хрватска.
- Толковен речник на македонскиот јазик [TRMJ]. (b.d.). <https://makedonski.gov.mk/corpus/>
- Трубацев, О. Н., Журавлев, А. Ф., & Варбот, Ж. Ж. (Red.). (1974–). *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд* [ESSJa]. Наука.

Bibliography (Transliteration)

- Beekes, R. (2010). *Etymological dictionary of Greek*. Brill.
- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie.
- Chantraine, P. (1999). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots*. Klincksieck.
- Derksen, R. (2008). *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*. Brill.
- Frisk, H. (1960). *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Carl Winter.
- Kluge, F. (1995). *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (E. Seebold, Ed.; 23rd ed., enlarg.). De Gruyter.
- Machek, V. (2010). *Etymologický slovník jazyka českého* [Photoreprint from 3rd ed.]. Nakladatelství Lidové noviny. (Original work published 1971).
- Orel, V. (1998). *Albanian etymological dictionary*. Brill.
- Pokorny, J. (1949–1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (Vols. 1–2). Francke Verlag.
- Smoczyński, W. (2016). *Słownik etymologiczny języka litewskiego* (2nd rev. ed., significantly enlarg.) [As a manuscript]. <https://archive.org/details/smozynski-sloownik-etymologiczny-jezyka-litewskiego-wyd.-2-ie-2016>
- Snoj, M. (2016). *Slovenski etimološki slovar* (3rd ed.). Založba ZRC.

Sources

- Atrakhovich, K. (Ed.). (1977–1984). *Tlumachal'ny sloŭnik belaruskaj movy* [TSBM] (Vols. 1–5). Belaruskaja Savetskaja Ęnsykłapedyja.
- Bajec, A. (Ed.). (1970–1991). *Slovar slovenskega knjižnega jezika* [SSKJ] (Vols. 1–5). Založba ZRC.
- Bělič, J., Havránek, B., Helcl, M., & Jedlička, A. (Eds.). (1989). *Slovník spisovného jazyka českého* [SSJČ] (2nd ed., Vols. 1–8). Academia.
- Bílková, J., Christou, A., Kochová, P., Koutová, M., Křivan, J., Kroupová, M., Lišková, M., Nzimba, S., Opavská, Z., Procházková, B., Rejzek, J., & Šemelík, M. (Eds.). (2012–). *Akademický slovník současné češtiny* [ASSČ]. <https://www.slovníkcestiny.cz>
- Bilodid, I. (Ed.). (1970–1980). *Slovnýk ukraїнs'koj movy* [SUM] (Vols. 1–11). Naukova dumka.
- Boryś, W., & Popowska-Taborska, H. (1994–2010). *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny* [SEK] (Vols. 1–6). Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy).

- Digitalen rečnik na makedonskiot jazik* [DRMJ]. (n.d.). <http://drmj.eu>
- Doroszewski, W. (Ed.). (1958–1969). *Słownik języka polskiego* [SJPD] (Vols. 1–11). Wiedza Powszechna; Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hrvatski jezični portal* [HJP]. (n.d.). <https://hjp.znanje.hr>
- Hujer, O., Smetánka, E., Weingart, M., & Havránek, B. (Eds.). (1935–1957). *Příruční slovník jazyka českého* [PSJČ] (Vols. 1–9). Státní nakladatelství.
- Jakubaš, F. (1954). *Hornjoserbsko-němski słownik / Obersorbisch-deutsches Wörterbuch* [HNS]. Domowina.
- Jannasch, K.-P. [Janaš, P.]. (1990). *Wörterbuch Deutsch-Niedersorbisch / Němsko-dolnoserbski słownik* [DNW]. Domowina.
- Jarošová, A., & Buzássyová, K. (Eds.). (2006–). *Slovník súčasného slovenského jazyka* [SSSJ]. Veda.
- Kačala, J., & Pisárčiková, M. (Eds.). (1989). *Krátky slovník slovenského jazyka* [KSSJ]. Veda.
- Kun'ch, Z. (2005). *Tlumachal'ny sloŭnik belaruskaj litaraturnaj movy* [TSBLM]. Navchal'na knyha – Bohdan.
- Majtán, M., Blanár, V., Kotulič, I., Majtánová, M., & Peciar, Š. (Eds.). (1991–2008). *Historický slovník slovenského jazyka* [HSSJ] (Vols. 1–7). Veda.
- Martynaŭ, V. U. (Ed.). (1978–). *Ėtymalahichny sloŭnik belaruskaj movy* [ESBM]. Navuka i tэхnika; Izd. dom “Belaruskaja navuka”.
- Ozhegov, S. I., & Shvedova, N. IU. (2008). *Tolkovyj slovar' russkogo iazyka* [TSRJa] (4th ed.). Rossijskaja akademiia nauk Institut russkogo iazyka im. V. V. Vinogradova.
- Peciar, Š. (Ed.). (1959–1968). *Slovník slovenského jazyka* [SSJ]. Vydavateľstvo SAV.
- Pleteršnik, M. (1894–1895). *Slovensko-nemški slovar* [SNS] (Vols. 1–2). Knezoškofijstvo.
- Rechnik na bulgarskiia ezik (online)* [RBE]. (n.d.). <https://ibl.bas.bg/rbe/>
- Rix, H. (Ed.). (1998). *Lexikon der indogermanischen Verben: Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen* [LIV]. Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Stevanović, M., Marković, S., Matić, S., & Pešikan, M. (Eds.). (1967–1976). *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* [RMS] (Vols. 1–6). Matica srpska – Matica hrvatska.
- Szymczak, M. (Ed.). (1978–1981). *Słownik języka polskiego* [SJPSz] (Vols. 1–3). PWN.
- Tolkoven rečnik na makedonskiot jazik* [TRMJ]. (n.d.). <https://makedonski.gov.mk/corpus/>
- Trubachev, O. N., Zhuravlev, A. F., & Varbot, Zh. Zh. (Eds.). (1974–). *Ėtimologičeskij slovar' slavjanskikh iazykov: Praslavjanskij leksičeskij fond* [ESSJa]. Nauka.
- Urbańczyk, S., & Twardzik, W. (Eds.). (1952–2014). *Słownik staropolski* [SSTp] (Vols. 1–11). Instytut Języka Polskiego PAN.
- Żmigrodzki, P. (Ed.). (n.d.). *Wielki słownik języka polskiego* [WSJP]. Instytut Języka Polskiego PAN. <https://wsjp.pl/>

Adjectival Names of Low Temperature in Slavic Languages

Summary

The article is devoted to Slavic adjectives which belong to the semantic field of low temperature. The first part presents names from this field with definitions contained in monolingual dictionaries of Slavic languages. Special attention is paid to explanations that describe the defined lexeme by referring it to another lexeme from the same field. Based on the relationships between the names of temperatures in modern languages, an attempt is made to determine the relationships in the Proto-Slavic language. The second part of the article attempts to compare the Slavic adjectives under study with their equivalents in other groups of Indo-European languages.

Przymiotnikowe nazwy niskiej temperatury w językach słowiańskich

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest przedstawienie przymiotników z pola semantycznego niskiej temperatury w językach słowiańskich. W pierwszej części artykułu zostały zestawione współcześnie występujące nazwy z tego pola opatrzone definicjami zaczerpniętymi ze słowników poszczególnych języków. Specjalną uwagę zwrócono na objaśnienia, które opisują definiowany leksem przez odniesienie go do innego leksemu z tego samego pola. Na podstawie relacji między nazwami temperatury we współczesnych językach próbowano ustalić relacje panujące w języku prasłowiańskim. W drugiej części artykułu

podjęto próbę zestawienia wyrazów będących przedmiotem badania z ich odpowiednikami w innych grupach języków indoeuropejskich.

Keywords: low temperature; semantics; etymology

Słowa kluczowe: niska temperatura; semantyka; etymologia

Mariola Jakubowicz, Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4662-1796>

Correspondence: mjakub7@interia.pl

The preparation of this article was financed within the statutory activities of the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.

Competing interests: The author is a reviewer for this journal, but she has not reviewed any texts in this volume.

Publication history: Received: 2025-04-30; Accepted: 2025-07-07; Published: 2025-12-31